

Література

1. *Муравьев А. И., Игнатьев А. М., Крутик А. Б.* Малый бизнес: экономика, организация, финансы: Уч. пособие. — 2-е изд. перераб. и доп. — СПб.: Изд. дом «Бизнес-пресса», 1999. — 608 с.
2. *Мале підприємництво в Україні: процес розвитку* / Під ред Д. Ляпіна. — К.: Ін-т конкурентного суспільства. — 2001. — 255 с.
3. *Воротіна Л.* Державна підтримка малого бізнесу в системі трансформаційної економіки України // Економічні реформи сьогодні. — 2000. — № 28. — С. 31—34.
4. *Розвиток малого бізнесу в Україні: Звіт Держкомпідприємництва.* — // <http://test.gov.ua/reforms/Selo/Reform/reform16.html>

Стаття надійшла до редакції 18.06.2008.

О. Колотило, аспірантка,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

ВПЛИВ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Загальновідомо, що одне з важливих місць у системі життєдіяльності людини, суспільства, держави належить селам, селищам і містам, в яких сконцентровані практично всі ланки влади, ресурси (населення, земля, надра) і комунікації.

Самоврядування на місцевому рівні є однією з необхідних умов розвитку демократичного суспільства. Саме цим пояснюється відродження в незалежній Україні інституту місцевого самоврядування, яке відбувається як під впливом власного історичного досвіду, так і запозичених європейських традицій.

Над питанням місцевого самоврядування в Україні працювала велика кількість українських дослідників, зокрема В. Андрущенко, О. Батанов, І. Караваєва, Б. Ковальчук, О. Кириленко, В. Кравченко, В. Куйбіда, В. Кульчицький, Л. Кухарець, М. Пасічник, В. Погорілко, Г. П'ятаченко, М. Семкова, О. Сунцова, О. Лазор, В. Федосов та багато ін. Однак потрібно більше уваги приділити питанню становлення місцевого самоврядування, його історичному розвитку на території українських земель. Це дасть можли-

вість більш ефективного здійснення соціально-економічних перетворень в Україні.

Завданням даної статті є дослідження розвитку місцевого самоврядування на території України з часів його зародження і до сьогодення, його впливу на соціально-економічний розвиток нашої держави.

Є велика кількість визначень поняття місцевого самоврядування, але найточніше, на нашу думку, воно представлено в Законі України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р.: «Місцеве самоврядування в Україні — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [4, с. 2].

Місцеве самоврядування — це довготривале явище в соціальному, політичному та економічному житті людства, і його витoki сягають громадського та племінного самоврядування в додержавницький період.

Започатковане ще в період Київської Русі, місцеве самоврядування України пройшло досить-таки складний та суперечливий шлях.

Виникнення системи місцевого самоврядування історично пов'язане з існуванням сільської і міської общини. Право общин на самоуправління спочатку дістало поширення в містах. Ідея самоуправління переслідувала мету розвитку у громадян почуття приналежності до однієї спільноти.

Варто відзначити, виникнення терміну «самоврядування» датується 1808 роком та пов'язане з пруським міністром бароном фон Штейном, який вбачав у самоврядуванні більше, ніж просто форму участі громадян в управлінні справами держави на місцевому рівні. Провідною ідеєю його концепції була організація міської громади в дусі суспільної самостійності, через яку громадянин мав відчувати себе членом державного організму [13, с. 41].

Науковець О. Лазор виділяє такі основні історичні періоди становлення національного місцевого самоврядування [11, с. 19]:

- I період — зародження, становлення й розвиток вітчизняних форм місцевого самоврядування (в основі яких були рід та суверенна громада), своїми хронологічними рамками сягає часу зародження й утворення держави східнослов'янських племен на українських землях, він триває до середини XIV ст.;

- II період характеризувався поєднанням місцевих форм самоврядування з елементами західноєвропейської організації самоврядування (місто Магдебург), тривав від середини XIV ст. і до першої половини XIX ст.;

- III період відзначався русифікацією вітчизняного місцевого самоврядування на території сучасної України, центральна, східна, а згодом і південна частини якої входили до царської Росії. Західна частина України належала Польщі, Австрійській, пізніше Австро-Угорській монархії. Хоча процес русифікації в місцевому самоврядуванні почався десь на початку XVII ст., свого апогею він досягнув у XIX ст. та на початку XX ст.;

- IV період є спробою українізації місцевого самоврядування, початком якого потрібно вважати 20-ті рр. XX ст. і який триває до тепер. Починаючи з 1991 р., в Україні нарешті відновлені спроби українізувати як місцеве самоврядування, так і інші сфери суспільного життя.

На нашу думку, третій та четвертий періоди необхідно розділити на чотири окремих періоди, оскільки вони охоплюють визначні події, що відбувалися на українських землях, кожен з яких формував свою фінансову систему органів місцевого самоврядування. Таким чином:

- IV період перебування під владою Російської імперії, руйнування української державності, що охоплює середину XVIII ст. і триває до середини XIX ст.;

- V період характеризується спробою відокремлення від російської держави та здійснення реформування місцевого самоврядування Центральною Радою (початок 1917 — 1918 роки);

- VI період вплив та жорстка централізація з боку радянської влади на соціально-економічні процеси які відбувалися на території України починаючи з 20-х і до кінця 80-х рр. XX ст.;

- VII період становлення української незалежної держави, що розпочинається з 90-х років і триває до тепер. Формування нової системи місцевого самоврядування і бюджетного забезпечення.

Розглянемо ці історичні періоди детальніше.

Перший період. Як зазначалося вище, зародження форм місцевого самоуправління починається з утворення держави слов'янських племен. Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю, а кожна група населення входила до складу племені. Водночас життя на окремих поселеннях уже організовувалось за новим нормативами «первісної суспільної общини». В ній парна сім'я ще не була економічно незалежною, а господарськими осередками були групи родичів із

спільною власністю — так звані осередки відокремленої власності (на відміну від більш ранніх часів, коли всією власністю розпоряджався рід) [6, с. 20].

За часів Київської Русі були проведені зміни у територіальній організації держави, наслідком чого стало впровадження адміністративної реформи (988 р.). Зміцніла система державної влади на місцях.

Основою казни держави були доходи і видатки київського князя, але існувала ще ціла система надходжень і видатків у князівствах, які входили до Київської Русі. Розмежування доходів і видатків казни й особисто князя не існувало, хоча за княгині Ольги окремі елементи такого розмежування простежуються.

У перших століттях існування Київської держави головним джерелом поповнення княжої казни була данина з підкорених народів, яку вони платили здебільшого хутром. Потреби князя на перших порах обмежувались витратами на утримання своєї військової дружини, але згодом потреби зросли, а відповідно і вимоги князя збільшити надходження данини. Починаючи з XI ст. усе вагомішу роль починають відігравати внутрішні джерела. Певну частку доходів київська казна отримувала від князівств, які входили до складу Київської держави [12].

Бюджетні процеси в цей період характеризуються багаторівневістю, мінливістю і певною хаотичністю, що пояснюється тими соціально-економічними процесами, які мали місце в цей період.

Другий період. Як наслідок розвитку торговельних стосунків з державами Західної Європи в українських містах починає запроваджуватись магдебурзьке право, яке поширювалось на українські міста з середини XIV ст. Магдебурзьке право передбачало надання міській громаді права запровадити модель місцевого самоврядування на зразок управління німецьким містом Магдебургом і в деяких документах отримало назву німецького, або саксонського права. Із переходом українських земель до складу Князівства Литовського та Королівства Польського цей процес прискорився.

У структурі Литовсько-Руської держави значну роль відігравали удільні князі (нащадки українських князів), вони були найвищим адміністратором, суддею, командувачем війська, збирачем податків.

Рівнів зборів податків було кілька — загальнодержавний, окремого князівства (пізніше — воєводства), повіту, села, окремого пана і, насамкінець, осадчого. Платниками державі були міста, села, окремі власники майна.

У сільській місцевості збиралися податки, які називались «по-дищина». Грошовий податок, що його збирала держава, називався «серебщина». Пани платили державі, стягуючи з населення податок натурою: сіном, збіжжям, медом, худобою тощо [12, с. 117]. Данина, яка збиралася з селян, сплачувалася королю, який визначав її розмір.

У цей період, крім податків і платежів, на користь держави стягувалося мито з власників сіл, доріг, полів, фільварників тощо. Воно могло бути в грошовій, натуральній, відробітковій формі. Так, власники землі, по якій проходив торговельний шлях, збирали мито в грошовій формі на свою користь. Мито на користь держави і власника землі було значним, оскільки є чимало відомостей про те, що купці часто користувалися «незаконними» шляхами, хоч там і була загроза пограбування.

У селах із волоським правом селяни сплачували чинш вівцями. Крім обов'язкового характеру платежів, досить поширеною була система пільг, яка надавалась містам, селам або окремим платникам податків. Робилося це на певних юридичних підставах, хоча в окремі періоди на вільних землях податки також не сплачувались [12, с. 119].

Варто відмітити, що розвиток торгівлі вимагав існування чітко визначених грошових відносин, унаслідок чого почали карбувати монети, що використовувалися в обігу. Таким чином, гроші можна було обмінювати на інші гроші або накопичувати для подальшого використання для власних потреб.

Третій період. З XV ст. починає формуватися новий стан населення — козаки. Первинними суб'єктами самоврядування були козацькі громади. У середині XVI ст. виникла Запорізька Січ — своєрідна козацька республіка.

В економічному розумінні Запорозька Січ являла собою військово-господарську структуру з комбінованою суспільно-індивідуальною системою господарювання в якій фінансове забезпечення здійснювалося в основному за рахунок скарбу [5, с. 82].

Скарб був сховищем не лише грошей, але й різних цінностей, які надходили в розпорядження Коша. В ролі касового центру виконання запорозького бюджету січовий скарб функціонував як державна скарбниця, куди стікалися доходи, не витрачені за місцем їх одержання. В Січі скарбник та його апарат приймав доходи, видавав гроші й речі, вів облік касових сум і матеріальних цінностей, будучи підзвітним кошовому та козацькій раді [5, с. 100].

Ю. В. Пасічник, досліджуючи козацьку добу, зазначав, що Запорозька Січ мала завершену систему збирання і витрачання кош-

тів скарбу. Характерною особливістю дохідної частини є трудові повинності, які виконувались безоплатно. Доходи та видатки скарбу Запорозької Січі у XVIII ст. склалися з різних джерел.

Зовнішні джерела

1) *доходи*: військова здобич; «Жалование царское»; задоволення претензій іншими державами; продукти від царського уряду на військові операції за межами Січі; дохід від зовнішньої торгівлі;

2) *видатки*: утримання російських полків під час військових дій з Туреччиною, гетьманська платня; спорядження Запорозького війська; задоволення претензій від інших держав.

Внутрішні джерела

1) *доходи*: кошові регалії та домени; мито; внутрішні податки; орендна плата; конфісковане майно; викуп за полонених; судові штрафи; кредитні операції;

2) *видатки*: утримання урядовців Коша; поточне утримання господарства Коша; утримання церковних установ; допомога збіднілим козакам та іншим ленам Війська Запорозького; видача кредитів; формування резерву.

Щоб збалансувати доходи і видатки, Січі вводилися трудові повинності, зменшувалася платня за той чи інший податок або використання відповідним ресурсом, регулювалися експортно-імпортні операції. Також за рахунок старшини покривалася частина державних потреб, хоча щодо останнього зворотній процес також мав місце.

З часом влада почала розділятися: засновувалися посади військових скарбників, казна війська відокремлювалася від казни гетьмана та інших посадових осіб, упорядковувалися публічні податки.

Ресурси Січі формувалися з комбінації податків, натуральних і особистих повинностей, оренд, регалій. Вже сам факт існування військового скарбу як загальнозапорозького бюджету підтверджує державний статус Січі.

Четвертий період. У цей час соціальна та економічна ситуація дещо змінилася. Оскільки перетворення, що відбувалися в Російській імперії в XVIII ст., поступово руйнували українську державність. Відміна гетьманства (1764 р.), Запорізької Січі (1775 р.), сотенно-полкового устрою (1781 р.) остаточно зруйну-

вали національну систему самоврядування в цей період [7, с. 49]. Однією з характерних рис соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії стала поступова зміна натуральних податків грошима.

Основним джерелом доходів у Російській імперії у першій половині XIX ст. були оброчний і подушний податки з селян, шинкові та митні збори, податки з капіталів і торговельних оборотів, також були введені акцизи на цукор і тютюн. Найбільша доля доходу припадала на подушний податок в 1796 р. — 34 % серед інших податків [14, с. 40]. Платили ці податки переважно селяни і торговці.

Дворяни сплачували незначні збори. Із 1875 р. частка місцевих повинностей перетворилась на державний поземельний податок без розмежування власників. Цей податок на селянські землі в три і більше разів перевищував податок на приватні землі. У 70-х роках прямі податки з селянської десятини землі були в 10 разів більшими, ніж прямі податки з десятини поміщицької землі.

У 1900 р. населення Російської імперії сплатило непрямих податків на суму 657 млн крб, у тому числі з алкогольних напоїв — 317, тютюну — 41, цукру — 63, нафти — 25, мита — 204 млн крб. Значна частка спирту, тютюну, цукру була українського виробництва. Дев'ять українських губерній з 1868 до 1880 р. дали Російській імперії 2899,2 млн крб., а повернуто було на власні потреби лише 1749 млн крб.

За 15 років, починаючи з кінця XIX ст., бюджет Російської імперії одержував з України 3289 млн крб. прибутку, а на потреби України залишалось 2605,2 млн крб. [12, с. 214].

На західних землях, де правили Габсбурги, була проведена адміністративна реформа, упорядковувалася система обліку і контролю, було здійснено перші статистичні переписи населення, скасовано внутрішні митні кордони і численні збори, запроваджено податок із доходів [6, с. 160].

П'ятий період. Через надзвичайну складність періоду, часту зміну політичної ситуації, громадянську війну бюджетних процесів як таких практично не було, хоча були окремі спроби забезпечити системність державних надходжень і видатків. Суттєву роль відіграв той факт, що Україна більше, ніж два століття входила до складу інших держав, і в цих умовах за досить короткий період налагодити бюджетні процеси було майже неможливо.

Основу доходів земських бюджетів на той час складало майнове оподаткування землі. Майнові податки досягали 2/3 сукупних доходів земських бюджетів решта майже порівно поділялась

між дотаціями, які надавала держава, а також доходами від належного їм майна, податками від промисловості і торгівлі, судовим митом, збором з документів за громадськими справами, які розглядалися чиновниками у судах. Крім того, для міст у XIX— на початку XX ст. характерним було різноманітність місцевих податків та їх ставок (не включаючи основних, майнових, промислового і торгового податків); історики виділяють: податок з коней, екіпажів, собак, тракторного і перевізного промислу; велика кількість незначних податків: збір за карбування мір і ваг, за використання ваги на торгових місцях, з аукціонних продажів, що ввозились у місто і вивозились з міста. Надходження від таких податків мали цільове призначення: кошти використовувалися для будівництва й утримання необхідних портових будівель і споруд, під'їзних шляхів.

Крок до самостійних бюджетних відносин зробила Центральна Рада, відокремившись від фінансової системи Росії і намагаючись забезпечити власний грошовий обіг. На початок 1917 р. Україна не мала своїх грошей, податків, банку. У червні 1917 р. Центральна Рада в I Універсалі задекларувала, що певна частина грошей, які збираються з українського народу, була віддана УЦР на національно-культурні потреби. До цього часу український народ усі кошти віддавав у Всеросійську центральну казну. Але практичних дій для реалізації цього положення Центральна Рада не здійснила, і Україна продовжувала залежати від поставок російських грошових знаків. Збирання податків було абсолютно невпорядковано. Виплата заробітної плати робітникам і службовцям припинилась, купівельна спроможність населення знизилась.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського окремі економічні питання вдалося вирішити, завдяки чому почала відновлюватись розбалансована фінансова система, вдалося створити державний бюджет. Стабільність грошової одиниці — карбованця — забезпечувалась природними багатствами України, а також цукром.

Для впорядкування місцевого оподаткування було проведено розмежування податків між окремими видами місцевих бюджетів, що було важливим кроком у становленні місцевих фінансів. Окрім цього, визначалися основні засади фінансування коштів з місцевих бюджетів (витрачання в межах кошторисів, за цільовим призначенням, здійснення видатків не передбачених кошторисами — лише у виняткових випадках), їх втілення мало сприяти налагодженню контролю за витрачанням державних коштів [9, с. 59].

Цей період є першою спробою українського народу після тривалого часу поневолення іншими країнами здобути незалежність, хоча спроба була підкріплена невдачею.

Шостий період. У 1922 — 1923 роках в Україні вперше почали складати районні бюджети: в Єкатеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях. З наступного року було здійснено остаточне районування — сформувався 701 район. Фінансування районних потреб здійснювалося за рахунок незаконних податків. А такі категорії сільських спеціалістів, як лікарі, вчителі існували за рахунок добровільних і примусових пожертвувань [9, с. 59].

У цей період відбувається оформлення місцевих бюджетів, які поділялися на три основні групи залежно від покладених на них завдань і механізму бюджетного регулювання: 1) регулюючі бюджети (губернські, обласні, республіканські, окружні тощо) 2) міські бюджети (всіх міст); 3) низові бюджети (волості, районні, сільські). Відбувається реальне формування структури майбутніх бюджетів.

Децентралізація фінансової діяльності стала однією з основних характеристик фінансової системи 20-х років.

Доходи місцевих бюджетів у період 1940—1950-ті рр. формувалися за рахунок таких джерел: доходи від підприємств та майна, підвідомчих місцевим радам (від 8 до 20 %), місцеві податки і збори, похідний податок з кооперації (від 14 до 22 %), відрахування від державних податків та неподаткових доходів (від 52 до 72 %), кошти, одержані з республіканського бюджету (2—4 %) [9, с. 63].

У 70-ті роки починається новий етап надцентралізації — майже всі місцеві економічні проблеми вирішувались через Москву. За центральними відомостями залишалось головне — розподільчі функції. Фактично Ради лише затверджували рішення, підготовлені виконкомом, та схвалювали їх діяльність.

Економіка України входить у тотальну кризу, що гальмує розвиток місцевого самоврядування взагалі.

Ситуація дещо змінилася у 80-ті роки. Був прийнятий указ Президії Верховної Ради УРСР «Про самооподаткування сільського населення», відповідно до якого рішення про його застосування приймає схід села більшістю голосів осіб, яким виповнилось 18 років; кошторис витрат і доходів із самооподаткування затверджує сільська рада, а кілька сільських рад отримують право за власними рішеннями об'єднувати кошти від самооподаткування для здійснення спільних заходів. Установлювалось також,

що кошти від самооподаткування зараховуються до поточного рахунка сільської ради і не входять до її бюджету [12, с. 288].

Таким чином, місцеве самоврядування на даному етапі розвитку постійно змінювало свої напрямки функціонування і гальмувалося у своєму становленні з різних економічних і політичних причин.

Сьомий період. Новою сторінкою розвитку місцевого самоврядування в Україні стало прийняття 7 грудня 1990 р. Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Саме прийняття цього закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради (які на той час ще входили до єдиної системи органів державної влади) усіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування.

Відомо, що справжнє здійснення місцевого самоврядування залежить від його матеріального та грошового забезпечень.

І тому законом була визначена фінансово-економічна база місцевого самоврядування, до якої увійшли:

- природні ресурси, розпорядження якими здійснюється радами народних депутатів базового рівня;
- місцеве господарство, комунальна та інша власність, яка слугує джерелом одержання доходів місцевого самоврядування й задоволення соціально-економічних потреб населення;
- фінансові ресурси (місцеві бюджети, позабюджетні кошти, валютні фонди місцевих рад, кошти територіального громадського самоврядування) [8, с. 29].

Після проголошення незалежності України починаються нові процеси становлення і розвитку країни. Формується економічна система, яка, в свою чергу, передбачала розвиток місцевого самоврядування, визначило джерела фінансування їх діяльності.

Починаючи з 1992 р. було ухвалено низку законодавчих документів і прийнято Конституцію України, яка закріпила існування місцевого самоврядування (ст. 7).

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р), визначає систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування [4].

В Законі знайшли відображення основні фінансові аспекти забезпечення функціонування місцевого самоврядування. Так, у ст. 142 зазначено, що матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме й нерухоме майно, доходи місце-

вих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних та обласних рад.

Важливим є положення основного закону про те, що держава фінансово підтримує місцеве самоврядування, бере участь у формуванні доходів відповідних бюджетів. Крім того зазначено, що витрати органів місцевого самоврядування, які виникають унаслідок рішень державної влади, компенсуються державою [8, с. 32].

Зазначимо, що саме цей Закон є проривом у розвитку місцевого самоврядування, яке безпосередньо впливає на соціально-економічний розвиток України. Спостерігається стабільність фінансової бази місцевих бюджетів, розрахунки бюджету починають вестися через нормативи бюджетної забезпеченості на одного мешканця територіальної громади, виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб. Впровадження цієї норми у життя дає змогу почати докорінне реформування усіх фінансів і, головне, зацікавити у збільшенні своєрідної власної бази фінансових надходжень як багаті, так і бідні громади.

Важливим елементом гарантій місцевих бюджетів від тиску з боку держави стає розподіл бюджетів по здійснюванню власних та делегованих повноважень, а також впровадження ідеї формування поточного бюджету та бюджету розвитку. Хоча після прийняття цього Закону у місцевого самоврядування не з'явилося у достатніх розмірах необхідних фінансових ресурсів, адже економічна ситуація надто складна, проте закон відкрив значні фінансові можливості перед місцевими громадами.

Отже, місцеве самоврядування України за тисячолітню історію свого існування накопичило значний національний досвід, який увібрав у себе традиції місцевого самоврядування сусідніх держав, до складу яких входили свого часу українські землі. В силу історичних подій необхідні умови для формування демократичної самоврядної системи склалися лише наприкінці ХХ ст. Тому за нинішніх умов, коли українське суспільство перебуває в трансформаційному стані, місцеве самоврядування повинно бути одним із шляхів подолання економічного застою, ліквідації історично зумовленої суперечності між державою і суспільством, забезпечення їх фінансовими ресурсами, а також вирішення соціально-економічних проблем, які виникають на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
2. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» від 07. 12. 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 2. — С. 5.
3. Закон України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 26. 03. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 28. — С. 387.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — С. 170.
5. Андрущенко В., Федоров В. Запорозька Січ як український феномен. — К.: Заповіт, 1995. — 173 с.
6. Версюк В., Гарань О., Кульчинський С. Історія України: Посібник. — К.: Альтернативи, 1997. — 416 с.
7. Захарченко М., Леценко В. З історії місцевого самоврядування в Україні // Правничий часопис донецького університету. — 1999. — № 1. — С. 47 — 53.
8. Кириленко О. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика): — К.: НІОС, 2000. — 384 с.
9. Кириленко О. Місцеві фінанси: Підручник. — К.: Знання, 2006. — 677 с.
10. Кириленко О. Фінансова незалежність місцевого самоврядування // Фінанси України. — 2001. — № 1. — С. 34 — 39.
11. Лазор О. Основи місцевого самоврядування: Навч. посіб. — 3-тє вид. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 432 с.
12. Пасічник М. Історія України: державні процеси, розвиток культури та політичні перспективи: Навч. посіб. — К.: Знання, 2005. — 735 с.
13. Погорілка В., Фрицький О. Муніципальне право України: Підручник. — 2-ге вид., перероб і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 592 с.
14. Поляк Г. Территориальные финансы: Учебное пособие. — М.: ВЗФЭИ, 2006. — 479 с.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2008.